

*Сергій
Грабовський*

ГЛОБАЛЬНА КРИЗА І ЦИКЛИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Темою другого числа «Філософської думки» за 2009 рік цілком закономірно стала сучасна глобальна криза, чи, як її схарактеризовано на круглому столі часопису, Велика криза. Було обговорено численні аспекти та виміри цієї кризи — загальноцивілізаційний, всеєвропейський, український, а також особистісно-екзистенційний. Проте, видається, і учасники обговорення під час круглого столу, і автори окремих текстів не взяли достатньою мірою до уваги (а дехто проігнорував) не просто закономірний, а, так би мовити, «плановий» характер цієї кризи. Звичайно, у тому сенсі, в якому взагалі можна передбачати і планувати якісь майбутні моменти соціально-історичного буття (розуміючи останнє у найширшому сенсі), в тому числі і його економічні параметри.

Отже, те, що економіка розвивається циклічно, через кризи, стало очевидним ще у ХІХ столітті. Скажімо, Карл Маркс вважав кризу 1848—1849 років початком європейської пролетарської революції, а опісля того, як його надії не справдилися, з нетерпінням чекав на нову кризу. Натомість російський економіст Микола Кондратьєв, вивчивши величезний емпіричний матеріал, що відображав розвиток Німеччини, Франції, Британії та США у ХІХ столітті, й зіставивши індекси товарних цін, курси цінних паперів, рівень зарплати, обіги зовнішньої торгівлі тощо, дійшов висновку про наявність у динаміці економічних процесів законо-

мірних великих циклів, кожен з яких має дві хвилі — зростальну і спадну, але самим фактом своєї наявності ще не призвістує жодних катастроф. Кондратьєв визначив приблизні часові межі кожного з циклів й описав закономірності обох типів «довгих хвиль» (схарактеризувавши також короткі хвилі економічної кон'юнктури, які мають дещо інші закономірності). 1926 року Кондратьєв підготував доповідь «Великі цикли економічної кон'юнктури», де стисло сформулював результати своїх досліджень. Він зумів передбачити Велику депресію 1929—1933 років і її основні риси. Репресований у 1930-ті роки; його ідеї стали складовою світової економічної думки, а досліджені ним тривалі цикли економічного розвитку звуть «кондратьєвськими». Основні праці Кондратьєва перевидано у Москві впродовж останніх 20 років [Кондратьєв, 1989; 1993; 2002].

Після цього необхідного, очевидно, для філософської аудиторії нагадування перейдімо безпосередньо до кризових сюжетів у світлі кондратьєвських ідей і передбачень, не вдаючись у деталі макроекономічних процесів, але роблячи певні висновки соціально-історичного та світоглядного характеру.

Отож, світова економіка після Великої депресії 1929—1933 років пройшла кілька стадій розвитку, зростальних і спадних хвиль. З 1933 по 1948 роки присутніла спадна хвиля. Після кризи 1949 року до 1973 року тривала зростальна хвиля, з притаманним їй подорожчанням робочої сили і капіталів, а також активним технологічним оновленням виробництва. У цей період зростаюча європейська й американська промисловість відчували потребу в робочій силі, яка ввозилася з країн периферії (що згодом спричинило цілу низку проблем). У західному світі панував кейнсіанський підхід, реалізувалися принципи соціальної держави. Різко зріс освітній рівень населення, вища освіта стала масовою. Однак на початку 1970-х років глобальну господарчу систему спіткала серйозна криза. Нафтове ембарго з боку арабських країн було лише поштовхом до неї. Немалою мірою до кризи спричинилися конфлікти в істотно зміненій соціальній структурі суспільства — як актуальні, так і потенціальні. Адже, з одного боку, серед людей найманої праці тепер були представники недавно привілейованих професій, а з іншого — значна частина робітництва за рівнем доходів і стилем життя наблизилася до середнього класу чи увійшла до його складу. Велику роль зіграли події 1968 року у Франції, США й інших країнах західного світу, що засвідчили необхідність істотної корекції чинного соціально-економічного курсу. Більшість держав комуністичного табору в ці роки почала тією чи іншою мірою відмовлятися від колишньої напівавтаркії (характерної для всіх них, крім Югославії) та вливати свої господарчі потужності, хоча й під суворим партійно-державним контролем, до світової економіки. А водночас здійснена у колишніх колоніях модернізація відкривала широкі можливості для використання ресурсів периферії по-новому.

Тривалість зростальних і спадних хвиль у проміжку 1790—2008 років коливалась від 16-ти до 30 років. Спадні хвилі охоплюють періоди екстенсивного освоєння центрами індустріального суспільства ресурсів світової периферії. В період спадних хвиль фінансові операції мають пріоритет над вкладеннями у виробництво, підпорядковуючи його своїм інтересам. Ставка процента внаслідок активного накопичення капіталів має тенденцію до зниження. Робоча сила також дешевшає чи, принаймні, не дорожчає, оскільки пропозиція на ринку праці перевищує попит. Продовольчі ціни мають тенденцію до зменшення. Для спадних хвиль характерний прогрес комунікацій, від транспорту до зв'язку, і повільний розвиток технологій виробництва.

Натомість зростальні хвилі характеризуються швидким технологічним прогресом індустрії. Робоча сила дорожчає, потреба у кваліфікованих фахівцях зростає. Капітали також дорожчають, стимулюючи ріст продуктивності праці. Суспільна цінність знань зростає. Зростальні хвилі змінюють спадні, коли втрачає ефективність екстенсивне використання ресурсів світової економіки, а позитивний результат може дати максимально раціональне їх використання. Зміна хвиль у глобальному господарстві відбувається через більш-менш тяжкі економічні кризи (одну чи кілька), в яких на перевиробництво (традиційне періодичне лихо ринкової економіки) накладаються ще й системні суперечності світового господарства. Неможливість подальшого еволюційного розвитку світового господарства виражається у перенакопиченні капіталу, для вигідного вкладення якого не залишається місця.

З початку руху нової спадної хвилі розпочалося масове перенесення промисловості в зону світової периферії, що на 2008 рік стала радше не сировинною, а промислово-аграрною. Одночасно політика технологічного переоснащення індустрії зі ставкою на висококваліфікованих (а тому дорогих) працівників значною мірою змінилася орієнтацією на масову дешеву робочу силу в країнах «третього світу» у поєднанні із невеликою кількістю «золотих комірців» у «першому світі». Успішність нової політики забезпечив швидкий розвиток комунікаційних технологій, передусім пов'язаних зі сферою управління: комп'ютери, Інтернет, супутниковий зв'язок тощо. Різко зросла швидкість переміщення капіталів, виникли електронні гроші. Національні монополії «першого світу» здебільшого перетворились на транснаціональні корпорації (ТНК). Кейнсіанська ідеологія змінилася неоліберальною доктриною відкритої економіки. Нова епоха господарювання отримала назву доби фінансово-економічної глобалізації.

Внаслідок глобалізації 1975—2008 років цілі регіони планети перетворилися з аграрних на промислові (в тому числі й агропромислові, з високорозвиненим товарним сільським господарством). Сотні мільйонів лю-

дей залишили традиційні натуральні господарства, ставши найманими працівниками, але в країнах без традицій демократії та розвинутої ринкової економіки. Водночас у «старих індустріальних країнах» уряди стали проводити той чи інший варіант політики «скидання тлушу»: ліквідацію чи обмеження соціальних здобутків, тотальну приватизацію, зниження державних витрат на освіту та інші суспільно значущі сфери. Відтак піднесення споживчих ринків країн промислової периферії не могло перекрити чимраз більший дефіцит попиту в розвинених країнах, де значне число працівників стало реально одержувати меншу винагороду за ту саму працю, що й раніше.

Сучасна глобалізація, так само, як і перша (до 1914 року), мала умовою і наслідком практично вільне переміщення капіталів з однієї зони планети в іншу, проте без такого ж вільного пересування робочої сили, за винятком хіба що висококваліфікованої. З одного боку, це зумовлено тиском зі сторони ТНК: вони мають можливість обирати будь-який із національних ринків праці, в тому числі й ті, де не діє або діє вельми неефективно трудове та соціальне законодавство, ба більше — де як наймані працівники, так і місцеві власники не мають політичних прав. А це може дати чималий фінансовий зиск. Так само, як і використання ресурсів нелегальних трудових мігрантів до індустріально розвинених країн, де вони є майже безправними, — з суто економічного погляду це також досить вигідно. З іншого боку, відмова від повністю вільного пересування робочої сили зумовлена як соціально-економічно, так і політично. Адже ніким не контрольований рух сотень мільйонів трудових мігрантів з країн периферії здатен просто затопити розвинені країни, зруйнувати їхню соціальну та житлову інфраструктуру, не кажучи вже про мовне й культурне середовище. А це означатиме не тільки крах західної ідентичності, а й власне розвинутої ринкової економіки (вперше щось подібне сталося в часи занепаду Римської імперії). Тож навіть якщо абстрагуватися від ролі ТНК у сучасному світі, вільний рух робочої сили (бодай на рівні перед 1914 роком, коли, скажімо, під час першої російської революції більшовик Григорій Петровський був змушений на рік виїхати до Німеччини, щоб працювати там за фахом робітника-металіста) ще дуже тривалий час не можна навіть уявити, бо такий рух означає крах усієї цивілізації, а не тільки так званого «золотого мільярда», як це стверджують неомарксистичні та антиглобалістичні ліві.

Тим часом соціальні системи периферії і далі викидають мільйонні маси мігрантів до країн цивілізаційного центру. При цьому докорінно змінився характер міграційних процесів: якщо в 1960-ті та на початку 1970-х років міграція з колишніх колоній і напівколоній на Захід була пов'язана зі зростанням там попиту на некваліфіковану робочу силу, то з початку 1990-х параметри масового переселення вихідців із багатьох країн периферії до Єв-

ропи, Австралії та частково до Північної Америки змінилися. По-перше, діє певна інерція минулого, підживлена бурхливими процесами соціальної модернізації Півдня і прагненням його населення швидко долучитися до стандартів життя розвинених держав, змінюючи не соціальний час, а географічний простір. По-друге, «комплекс колонізатора», який склався у західній культурі впродовж тривання попередньої хвилі, вимагає певної спокути, тож низка колишніх колоніальних імперій (Велика Британія, Франція, Голландія, Бельгія) приймають закритичну кількість мігрантів з Африки, Індокитаю, арабського світу, Індонезії (при цьому виставляючи бар'єри на шляху трудової міграції зі Східної Європи), забезпечують цих мігрантів соціальними гарантіями і надають їм фактичну національно-культурну (і релігійну) автономію. Цей комплекс поширився не лише на экс-імперії, а й на Скандинавію та Німеччину. По-третє, фактом є цілеспрямована діяльність радикальних ісламських політиків теократичного взірця, які спонукають масову міграцію до населених «гяурами» («невірними») держав із метою докорінної зміни там демографічної ситуації й загарбання цих держав зсередини. Іншими словами, йдеться про реалізацію радикально-ісламського джихаду, який передбачає створення «всесвітньої ісламської нації». Нарешті, йдеться про силове витіснення частини населення периферії з місць його проживання диктаторськими режимами, а відтак певні групи біженців потрапляють до економічно розвинених держав.

За цієї ситуації, поглибленої значними витратами Заходу на війну в Іраку, отже, непродуктивним споживанням, неминучою стала нова криза й поява спонук переходу до нової кондратьєвської хвилі. Розпочалася ця криза падінням кредитної піраміди у США, споживчому центрі планети. Значні маси середньозабезпечених американців виявилися неспроможними набувати нові статки — навіть у колишніх розмірах — та виплачувати найдешевші кредити. Схожі проблеми з'явилися в Канаді та Євросоюзі. До цього додалося несумірне з жодними суто економічними чинниками зростання цін на нафту й газ у 2007—2008 роках (коли населення та промисловці купували вуглеводні за цінами, які, за оцінками експертів, приблизно утричі перевищували реальні).

Під час останньої спадної хвилі у діловому світі панувала доктрина дешевої робочої сили. Вважалося, що конкурентоспроможність підприємств і національних економік назагал безпосередньо залежить від величини зарплат, обсягів бюджетних витрат, розмірів державної власності та девальвації національної валюти. Чим нижчі ці показники, тим ефективніша економіка. До якоїсь межі це було справедливим, але потім з'явилися, можливо, не такі очевидні, але дуже відчутні контртенденції.

Річ не лише в самому по собі здешевленні робочої сили, яке робить збитковим виробництво товарів у колишній кількості й на чинному техні-

ко-технологічному рівні. Йдеться про серйозніші речі. Скажімо, про різке зростання обсягів функціональної неграмотності (за начебто практично повної загальної грамотності, тобто вміння прочитати текст чи скласти цифри). Поняття функціональної неграмотності означає нездатність громадянина цивілізованого суспільства виконувати елементарні професійні, громадські та життєві обов'язки внаслідок невміння оперувати зі змістами, які стоять за інформаційними потоками, простіше кажучи, бачити за літерами й словами тексту певний світ сенсів, який, своєю чергою, надається до використання у повсякденній діяльності людини. Називають різні безпосередні причини зростання числа функціонально неграмотних осіб — від репродуктивного, суворо алгоритмізованого мислення й низького рівня загальної культури до пасивної стратегії поведінки як суспільного стандарту, але все це впливає зі стратегії останніх десятиліть на зниження державних витрат (в тому числі й на освіту, з якої вилучають усе «непотрібне») й курсу на зниження ціни робочої сили (звідси пасивні алгоритми поведінки).

Експерти зазначають, що змінюється парадигма в освіті, йде перехід від освіти як результату на все життя до освіти як процесу впродовж усього життя. Проте реальністю такі настанови стали тільки в декількох країнах, та й то останнім часом там відбувається певне згортання процесів неперервної освіти та самоосвіти чи, принаймні, їхнє звуження до суто прагматичних рамок. Як пише президент Академії педагогічних наук України Василь Кремень про абсолютну більшість розвинених країн, «там школа, освіта — інститут сучасної цивілізації, що ставить своєю метою насамперед професійне підготування людини до того чи іншого виду діяльності. Вона — досить прагматична, вузько спеціалізована, навмисно технологічна й утилітарна» [Кремень, 2007: с. 8].

Один із всесвітньо значущих результатів усього цього надзвичайно наочний. «США щорічно витрачають майже 400 мільярдів доларів на освіту від дошкільної до середньої включно, тобто приблизно по 7000 на одного учня. Поза тим, 60 % учнів середньої школи не вміють достатньо добре читати, щоб опанувати підручники, третина випускників шкіл не володіє знаннями з математики, потрібними для теслі-початківця, і майже третина молодих дорослих не може показати на мапі Тихий океан» [Тоффлер Э., Тоффлер Х., 2008: с. 306]. Це не Задорнов і не Вігренко — це пише подружжя Тоффлерів, що його немає потреби представляти інтелектуальній аудиторії.

І ще один наслідок економічної парадигми останніх десятиліть. «Кількість учнів у школах для дітей із відставанням у розвитку мовлення в Німеччині за 5 років зросла на 58 %. Натомість Англійське Товариство допомоги дітям з дефектами мовлення повідомило, що вже кожна третя дитина в Англії помітно відстає у мовленнєвому розвитку. Тут владі навіть довелося вводити спеціальні аварійні програми для першокласників. Семирічних

дітей навчають, як вітатися чи питати дорогу. Фахівці вважають, що все це — наслідок дефіциту особистого спілкування. Батьки приходять увечері додому втомлені й розмовляють з дітьми лише скупими односкладовими реченнями. Ще гірше, якщо «нянькою» для дитини є телевізор: за статистикою, у Британії 20 % дітей у віці дев'яти місяців відстають у розвитку. Неживе спілкування не додає слів до активного словника дитини. Телевізор просто вбиває дорогоцінний час малюка. Якщо замість казки вмикати мультик, то до 3-річного віку затримка становить уже цілий рік» [Золотарева, 2008].

Інакше кажучи, у разі тривалого здійснення стратегії здешевлення робочої сили та скорочення державних витрат, а отже, залучення всіх дорослих членів сім'ї до тієї чи іншої форми повної зайнятості, описані щойно наслідки неминучі; а масштабні прояви затримок дитячого розвитку та функціональної неграмотності дорослих призводять до неможливості подальшого розвитку наукомісткої економіки й стають однією з причин системної кризи.

До речі, крах спершу іпотечної, а потім кредитної «бульбашки» у США і в багатьох інших країнах світу — також наслідок панування доктрини дешевої робочої сили. Адже, з одного боку, будівельникам, автомобілебудівникам, продуцентам товарів масового попиту, туроператорам тощо треба повсякчас збувати свої постійно зростаючі обсяги товарів, з іншого боку, цьому перешкоджає принцип орієнтації на дешеву робочу силу. Розв'язання цього вузла найпростішим (але далеко не найефективнішим з огляду на стратегічну перспективу) чином здійснюється через нарощування маси кредитів. Тоді товари розпродуються; а проте робоча сила все одно оплачується за мінімально можливими ставками, відтак кредитори починають брати нові кредити, щоб виплатити старі, не знижуючи свій рівень споживання (не завжди надмірний). Урешті-решт кредитна «бульбашка» неминуче лускає — і лускатиме завжди, можливо, значно болучіше, поки не зміниться певна парадигма.

Як зазначає російський економіст Олег Федоров (один із тих, хто передбачив глобальну кризу за півроку до її початку), «запізніле і хаотичне повернення урядів до традиційної кейнсіанської політики не дозволить зупинити негативні процеси в економіці. Якщо системні заходи для розв'язання суперечностей, які спричинилися до кризи, не будуть прийняті впродовж 2009—2010 років, після завершення падіння розпочнеться депресія, яка може тривати до 2013 року. Внаслідок граничного спаду у світо-економіці можна очікувати загальносвітового скорочення обсягів промислових товарів і сільськогосподарської продукції на 25—45 % і більше» [Федоров, 2008].

Теоретично криза зміни хвиль може перебігати за «м'яким» сценарієм. Для цього слід змінити політику здешевлення робочої сили на політику

підвищення зарплати й освітнього рівня найманих працівників (що неминуче вимагатиме скорочення робочого тижня). Політику ліквідації «соціальних витрат» слід замінити розширенням соціальних гарантій, включаючи медицину й освіту. Спонтанну інфляцію за такого сценарію легко можна зупинити, обмежуючи ціни на вуглеводневі енергоносії достатніми прибутками, вкладаючи значні кошти у техніко-технологічне переозброєння всіх систем виробництва (з тим, щоб забезпечити чинний рівень товарного продукування за вчетверо менших витрат енергії, трудових ресурсів та сировини, про що аргументовано писав у доповіді Римському клубові Ернст фон Вайцзекер і його співавтори [Weizsäcker et al., 1998]) та відновлюючи на цій екологічно доцільній основі індивідуальне й групове споживання. При цьому мала б відбутися істотна зміна «управлінського персоналу» (політичних та економічних еліт) і радикальна трансформація панівних суспільних ідеологій і соціокультурних настанов.

Це, так би мовити, оптимістичний сценарій. Однак вірогіднішим видається помірковано-песимістичний сценарій зміни хвиль. Ідеться про тривання інфляційних процесів, які за певний час накладуться на скорочення обсягів промислового і сільськогосподарського виробництва, зайвим поштовхом до чого у перспективі можуть стати майже захмарні (200 доларів за барель сирої нафти) ціни на вуглеводневі енергоносії (це при тому, що з кінця літа 2008 року ці ціни істотно пішли вниз, але тенденції та суб'єктивні чинники, які штовхали їх догори, залишилися, і наміри Росії та «газового ОПЕК» і далі збільшувати ціну на газ цілком прозорі). Проте навіть за зниження цін на вуглеводні істотне скорочення ринків матиме наслідки для всіх — і для індустріалізованого центру світової економіки, і для периферій різного гатунку — як у плані скорочення споживання, так і в плані серйозної зміни його структури. Економічний спад переросте у тривалу депресію, впродовж якої й відбудуться вимушені системні зміни світової економіки. Почнуть масово впроваджуватися нові й «заблоковані» ТНК технології, допомагаючи істотно здешевити (сировина, енергія, жива робоча сила) як промислову, так і аграрну продукцію. При цьому відбудеться помітне зростання попиту на висококваліфіковану робочу силу, загостриться конкуренція, успішне керування компаніями вимагатиме значно більших технологічних і соціальних знань. Значення вуглеводневих енергоносіїв, очевидно, підупаде; під впливом кризи відбудуться серйозні прориви в опануванні потужних і дешевших джерел енергії. Це вимагатиме трохи більше часу порівняно із першим сценарієм, але результати в багатьох ризиках будуть схожими.

Іншими словами, зростання відновиться, але вже можуть стати очевидними його об'єктивні межі (досліджені в одній з останніх за часом доповідей Римському клубові [Meadows et al., 2004]), хоча, звісно, йтиме-

тяться тільки про наближення до них за низкою параметрів. Зворотним боком загострення корпоративної конкуренції стане зростання числа політичних конфліктів у світі, оскільки докорінні зміни розподілу сил на ринках та їхній своєрідний «злам» вимагатимуть геополітичного або, навіть, воєнного втручання. Створення «двадцятки» великих держав G20 замість її попередниці G8 — це якраз спроба запобігти поширенню таких конфліктів за допомогою створення ефективнішого механізму їхнього передбачення й розв'язання. Водночас відбудеться чимало корпоративних поглинань, і світова економіка стане ще більш монополізованою, тоді як дрібні підприємства — номінально незалежні — займатимуть «ніші» поміж сферами інтересів ТНК.

Які саме настанови візьмуть гору і які сценарії буде зреалізовано (аж до найрадикальніших тоталітарних, як це було у 1930-х), так чи інакше залежатиме далеко не лише від об'єктивних умов, а від сплетінь раціонально невираховуваних суб'єктивних чинників, від людства і конкретних людей.

ЛІТЕРАТУРА

- Золотарева А. Перехитрить молчуна. — <http://pk.kiev.ua/people/2008/07/05/110645.html>. — 2008.
- Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. — М.: Экономика, 1989.
- Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. — М.: Экономика, 1993.
- Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избр. тр. / Сост. Ю.В. Яковец. — М.: Экономика, 2002.
- Кремень В. Інноваційна людина: Україна на шляху європейської інтеграції // Агора. — Вип. 5. — 2007. — С. 5—9.
- Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство. Как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь. — М.: АСТ, 2008.
- Федоров О. Крушение Европы. — <http://magazines.russ.ru/vestnik/2008/22/fe5.html>. — 2008.
- Weizsäcker E.U., Lovins A.B., Lovins L.H. *Factor Four: Doubling Wealth, Halving Resource Use. A Report to the Club of Rome.* — S. l.: Earthscan, 1998.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. *Limits to Growth: The 30-Year Update.* — S. l.: Chelsea Green, 2004.

Сергій Грабовський — старший науковий співробітник Інституту філософії НАНУ, кандидат філософських наук. Сфера дослідницьких інтересів — філософія історії, філософія політики, соціальна екологія, глобалістика.
